

DİL BİLGİSİ ÇALIŞMALARINA KATKILAR

Hamza Zülfikar

- Dil bilgisi kitaplarında, farklı yerlerde örnekleri bulunan bir grup dil malzemesi var ki bunların derlenerek bir araya getirilmesi ve ortak özelliklerine göre tasnif edilip belli başlıklar altında işlenmesi gerekmektedir. Böyle bir çalışmaya örnek olarak aşağıdaki dil malzemesi sınıflandırılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ele aldığımız konunun örneklerini toplu veya bütün olarak incelemek, değerlendirmek *bütüncül* terimiyle ifade edilebilir. Bunu *konulara bütüncül bir gözle bakmak* biçiminde de kullanabiliriz. *Bütüncül* yanında önerilmiş bir de *bütünleşik* sözü var, bağlantıların kurulmasıyla elde edilmiş bir bütünlük anlamı taşır. Bu tür yapıca kurallı terimler kullanıldığı sürece dilde kalıcı oluyor. Onları sözlük sayfaları arasından alıp yazı diline taşımalıyız. Kullanıcılar genellikle türetilmiş bu tür kelimelerin hangi yabancı kelimenin karşılığı olduğunu düşünmez. *Bütüncül* terimi *Türkçe Sözlük*'te “totaliter” terimine karşılık olarak gösterilmiş. Aslında *totaliter* teriminde de bütünü hedef alma, bütüne hâkim olma kavramı var. *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* adlı yayında da *totaliter*'e gösterilen karşılık *bütüncül*'dür. *Bütünleşik* ise “entegre” kelimesine karşılığdır. *Türkçe Sözlük*'te yer alan bu terimlerden *entegre* yanında bir de *entegre olmak* fiili var. *Türkçe Sözlük*'te *entegre* kelimesine karşılık olarak ilgili maddede “bütünleşmiş” kelimesi verilmiştir. *Totaliter* terimi ise daha çok baskılı rejimler söz konusu olduğunda kullanılıyor. Söz konusu ettiğimiz *bütüncül* teriminin ise anlamı farklıdır. Unutmamak gerekir ki türetilmiş her Türkçe kelime kullanıldığı sürece anlam kazanıyor ve anlamca zenginleşiyor.

Dil bilgisi kitaplarının değişik sayfalarında dağınık bir biçimde bulunan birbiriyle irtibatlandırılmamış durum ekleriyle ilgili konu burada bütüncül bir gözle değerlendirmeye çalışılmıştır. Farsçadan Türkçeye geçmiş *dest be dest*, *ser be ser*, *ru be ru* biçimindeki yapılar her zaman dikkatimizi çeker. Türkçedeki karşılıkları *elden ele*, *baştan başa*,

yüz yüze kelimeleridir. Farsça kökenli *peş* kelimesinden *peş peşe* örneğimiz de var. Konu ile ilgili dil malzemesini değerlendirdiğimizde Türkçede bu yapıdaki kelimelerin sayılarının çok daha fazla olduğu görüyoruz. *Saç saça, göz göze, göğüs göğüse, burun buruna, yanak yanağa, dudak dudağa, kol kola, el ele, sırt sırta, kucak kucağa, diz dize* vb. Bu durumda Farsçadaki sınırlı sayıda örnekleri aşarak Türkçede çok daha fazla benzerleri türetilmiştir. Bu örnekler benzeyen gene Farsça kökenli bir de *an be an, harf be harf* örnekleri var.

Dil bilgisi kitaplarında özel bir bölüm olarak işlemeyen söz konusu kelimeler ancak durum ekleri (*-da, -te*) ve *-a (-e)* söz konusu olduğunda bunlardan örnekler verilerek geçilmiştir.

İnsan bedeni esas alınarak baştan ayağa kadar organ adlarından yapılmış bu özel sözlerin, çoğu birer zarf olarak Türkçede geniş anlatım zenginliği kazanmıştır. Halk ağızlarında da bunların örnekleri var. Bazıları edep dışı sözlerdir. Birer organ adıyla kalıplaşmış olan bu biçimler aşağıdaki tablolarda bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Çoğu *Türkçe Sözlük*'te yer alırken bazıları da henüz sözlüklere girmemiştir.

Örneklerin birçoğu bir fiille deyim veya birleşik fiil olarak kullanılmıştır. Bunlar aşağıdaki tablolarda “deyimler” hanesinde toplanmıştır. Aralarında *yanak yanağa, dudak dudağa, çene çeneye* gibi örneklerin bazıları bir fiille kullanılmamış. *Kucak kucağa* örneğini de bunlara katabiliriz ama “sıkışıklığı” anlatmak için *kucak kucağa oturmak* gibi bir kullanım da söz konusudur. *Baş başa bırakmak* yanında *baş başa vermek, baş başa kalmak, baş başa olmak* örnekleri de var. Bazıları birden fazla fiille kullanılabilir. Bütüncül bir gözle bakıldığında bu tür incelikler dile getirilebiliyor. Bir başka özellik *taban tabana zıt* gibi örneklerde söz konusu kelime bir sıfatla nihayetlenmektedir. *Kim kime dum duma* bir başka örnektir ve “ortamın karışıklığı” anlatılmaktadır. Derlemeye çalıştığımız örneklerin bir de cümle bilgisiyle ilgili tarafı var. Derlenen bu malzemenin *etmek, olmak* fiilleriyle kullanılanlarını da dile getirmeliyiz.

Tabloda görüldüğü gibi büyük bir bölümü “organ adı+organ adı+*-a (-e)*” yapısındadır.

Organ Adı + Organ Adı + <i>-a (-e)</i>	Deyimler
<i>ağız ağıza, baş başa, göz göze, burun buruna, yanak yanağa, dudak dudağa, can cana, baş başa, çene çeneye, el ele, göğüs göğse, kalp kalbe, kim kime dum duma, kol kola, sırt sırta, kucak kucağa, taban tabana, yüz yüze</i>	<i>ağız ağıza vermek, baş başa vermek, baş başa bırakmak, baş başa kalmak, baş başa olmak, göz göze gelmek, burun buruna gelmek, el ele vermek, el ele tutuşmak, kol kola girmek, göğse göğüse çarpışmak, kalp kalbe karşı, kol kola yürümek, kol kola girmek, sırt sırta vermek (dayamak), taban tabana zıt olmak, yüz yüze gelmek, yüz yüze kalmak, yüz yüze getirmek, yüz yüze bakmak, yüz yüze yaşamak</i>

Bir de organ adlarıyla yapılmış yönelme durum ekli aşağıdaki örnekler var.

Organ Adı veya Bir Başka Kelime + -a (-e) Organ Adı + -a (-e)	Deyimler
<i>ele avuca, suya sabuna</i>	<i>ele avuca sığmamak, suya sabuna dokunmamak</i>

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi verilen örnekler; organ adları, iyelik ve yönelme durumu ekleriyle yapılmış yapıcı farklı özellikte sözcüklür.

Organ Adı + -1 -n-a (-1-n-e) + Organ Adı+1 -n-a (-1-n-e)	Deyim, Birleşik Fiil
<i>eline ayağına, gözüne dizine eline koluna,</i>	<i>eline ayağına düşmek, gözüne dizine durmak eline koluna sağlık, yaşına başına bakmamak eline ayağına çabuk olmak, kaşına gözüne hayran olmak</i>

Örneklerden bir bölümü de organ adları *-dan (-den, -tan, -ten)* ayrılma durum eki ve *-a (-e)* yönelme durumu ekiyle kalıplaşmış biçimlerdir. *Kulaktan kulağa* örneğinde olduğu gibi bazıları belli bir fiille kalıplaşmamıştır. Ancak istendiğinde *bayramdan bayrama görüşmek, bayramdan bayrama buluşmak, baştan aşağı çamura belenmek* örneklerinde olduğu gibi bunlara da uygun birer fiil getirilebilmektedir.

Bazıları *ağızdan ağıza dolaşmak, ağızdan ağıza yayılmak* örneklerinde olduğu gibi birden fazla fiille kullanılmıştır. Bu örnekler "*organ adı+ -dan (-den, -tan, -ten)*", organ adı+*-a (-e)* yapısındadır.

Organ Adı + dan (-den, -tan, -ten), Organ Adı + -a (-e)	Deyimler
<i>ağızdan ağıza, baştan başa, baştan sona, baştan ayağa, bayramdan bayrama, boydan boya, elden ele, kulaktan kulağa, kalpten kalbe</i>	<i>ağızdan ağıza dolaşmak, ağızdan ağıza yayılmak, elden ele dolaşmak, elden ele geçmek, elden ele geçmek, elden ele dolaşmak, inceden inceye araştırmak kulaktan kulağa yayılmak, kulaktan kulağa aktarmak</i>

Organ adları dışında olanlardan, söz konusu kalıp sözcüklerin bir bölümü de organ adlarıyla değil gene söz konusu durum ekleriyle birtakım adlarla kalıplaşmıştır.

Ad veya Sıfat+ -a (-e)	Deyimler
<i>alt alta, baş başa, kıran kırana, sıkı sıkıya, üst üste,</i>	<i>Kıra kırana mücadele etmek,, üst üste gelmek</i>

Ad+-ına (ine), ad+-ına (ine)	Deyimler
yaşına başına	yaşına başına bakmadan
Ad + da(-te), Ad + da(te)	
kenarda köşede sağda solda, ötede beride, ikide birde	kenarda köşede (görünmemek)

Aşağıdakiler ise *dan* (-den, -tan, -ten) ad veya sıfat + -a (-e) yapısındadır.

Ad veya Sıfat + dan (-den, -tan, -ten), Ad veya Sıfat + -a (-e)	Deyimler
<i>açıktan açığa, akşamdan akşam, akşamdan sabaha, alttan alta, arkadan arkaya, aşağıdan yukarıya, babadan oğla, babadan kalma, bayramdan bayrama, baştan başa, birinden diğerine, birden bire, boydan boya, doğrudan doğruya, ezelden ebede, elden ele, gizliden gizliye, günden güne inceden inceye, nesilden nesle, oradan oraya, sabahtan akşama, soydan soya, yukarıdan aşağıya,</i>	<i>birinden diğerine atlamak, inceden inceye araştırmak, günden güne solmak, Akşamdan kavur sabaha savur</i>

Bu çerçeveye alınmış şekillerin kullanıldığı fiillerin pek azında bir kalıplaşma görülmektedir. Daha çok zarf olarak kullanılan bu kalıp sözlerin fiilleri anlatıma göre çeşitlenir. Örnek olarak *birden bire ayağa kalktı, birden bire parladı, birden bire hareket etti* vb. verilebilir. Birer zarf görevinde olan *yukarıdan aşağıya, baştan ayağa Türkçe Sözlük*'te birer madde başı olabilir.

Bu arada ilgi çekici bir husus üzerinde de durmak gerekiyor. *Ağız, burun, göğüs* gibi kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında *ağzına, burnun, göğsüm*, örneklerinde olduğu gibi arada vurgusuz kalan dar ünlü düşmekte, *ağızım, burunum, göğüsüm* gibi üç heceli kelimeler iki heceli duruma düşmektedir. Ancak bu özelliği söz konusu ettiğimiz *ağızdan ağıza, göğüs göğüse, burun buruna* gibi örneklerde görmüyoruz. Bu örneklerde orta hece korunmaktadır. *Ağız ağza vermek* değil *ağız ağıza vermek*. Buna *nesilden nesile* gibi örnekleri de ekleyebiliriz. Örnekler arasında geçen *ağızdan ağıza dolaşmak* gibi bu sözlerde ses ve yazım özelliği var. Bunun gibi *Türkçe Sözlük*'te *elden ağza yaşamak* sözü var. "Günlük kazançla yaşamak" anlamında olan bu sözde *ağza* sözü *ağıza* olmalıdır.

Ad + dan (-den, -tan, -ten), Ad + dan (-den, -tan, -ten)	Deyimler
<i>alttan alttan, elden ayaktan, havadan sudan, öteden beriden, şundan bundan yakından uzatan, uzaktan yakınan, yaşından başından</i>	<i>elden ayaktan düşmek yaşından başından utanmamak</i>

Bunun dışında “mesafe” bildiren *kadar* ve *ile* edatlarıyla yapılmış kalıp sözler de var: *Ankara'dan İzmir'e kadar, üçten beşe kadar, Adana'dan Mersin'e kadar*. Kalıplaşmış olan bu sözler bazen de *tatlısıyla tuzlusuyla* örneğinde olduğu gibi *ile* edatıyla kalıplaşmıştır.

Burada verilen örnekler arasında yer alan *yakından uzaktan* sözünden çok *uzaktan yakında* biçimi yaygındır. *Türkçe Sözlük*'te fiil ayraç içine alınmıştır.

Aralarında sıfat olarak kullanılanlara *kıran kırana bir güreş* örneğini verelim. İyi bir tarama yapıldığında daha farklı örnekler de bulunabilir. Ayrıca dilin bu imkânından yararlanıp başka türetmeler yapılabilir.

Bu arada *kol kola yürümek, göğüs göğse çarpışmak* sözlerinin *Türkçe Sözlük*'e alınması gerektiğini belirtelim. *Saç başa gelmek* biçimindeki kullanımdansa *saç saça, baş başa gelmek* biçimi doğru bir şekildir.

İnceden inceye zarfı, *Türkçe Sözlük*'te var ama fiili yok. Bu kalıpta olanlar arasında *Türkçe Sözlük*'te *birdenbire* bitişik yazılmıştır. Bitişik yazılmasında, karşılığı olan *aniden* kelimesinin etkisi var.

Türkçe Sözlük'te olup da deyimleri oluşmamış olanları da hatırlatmalıyız. *Bayramdan bayrama görüşmek* veya *buluşmak* olabilir.

Derleyip değerlendirmeye çalıştığımız bu tür dil malzemesi arasında terim niteliğinde olan ve *Türkçe Sözlük*'te yer almış bulunan bir de *yüz yüze eğitim* terimimiz var.

Küreselleşme karşısında terimler açısından Türkçe alabildiğinde yabancılaşıyor. Bilim adamı, yazar, sanatçı, eli kalem tutanlar Batı kökenli terimlere yönelmiştir. Türkçe üretkenliğini yitirmemelidir. Üzerinde durduğumuz organ adı içeren kalıp sözlerde görüldüğü gibi işletilmeye, zenginleştirilmeye müsait geniş bir söz varlığımız var. Sözlüklerimizde yer aldığı hâlde kullanıma girmemiş birçok Türkçe öneriyi işletip onlara canlılık kazandırmalıyız. Bunun dışında dil bilgisi kurallarına uygun Türkçe karşılıklara ağırlık verip onları gereği gibi tanımlamaya çalışmalıyız. Okullarda artık okutulamayan dil bilgisi ihmal edilmemelidir. Unutmamak gerekir ki yabancı kelimeler için önerilecek her Türkçe kelime veya terim için dil bilgisi gereklidir.